

Marieta PASTORKOVÁ

JAZYKOVÝ OBRAZ VLASOV V SLOVENSKOM JAZYKU A KULTÚRE Z POHLĀDU KOGNITÍVNEJ ETNOLINGVISTIKY

Linguistic Picture of Hair in Language and Culture from an Ethnolinguistic Perspective

Keywords: *Cognitive Ethnolinguistics, Linguistic picture of the world, somatisms*

Contact: *Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici; marieta.pastorkova@umb.sk*

1. Teoreticko-metodologické východiská

Text, predstavujúci parciálny výstup z dizertačnej práce s názvom Ľudské telo v jazyku a kultúre z pohľadu etnolingvistiky, sa zaoberá konceptualizáciou vlasov v slovenskom jazyku a kultúre. Z teoreticko-metodologického hľadiska vychádzame z doterajších výskumov realizovaných v oblasti etnolingvistiky a kognitívnej etnolingvistiky, pričom uplatňujeme kombináciu prístupov hlavného predstaviteľa lublinskej školy kognitívnej etnolingvistiky Jerzyho Bartmińskiego, českej lingvistky Ireny Vaňkovej, zaoberajúcej sa kognitívno-kultúrnou lingvistikou, ako aj výskumov amerických lingvistov ako George Lakoff a Mark Johnson.

Za hlavný predmet skúmania kognitívnej etnolingvistiky sa považuje **jazykový obraz sveta**, ktorý poskytuje interpretáciu skutočnosti z pohľadu hovoriacich daného jazyka (Bartmiński 2016). Jazykový obraz sveta tvoria stereotypy, ktoré reprezentujú „běžné představy o lidech a věcech, jež je možno lingvisticky popsat jako stabilizovaná formální a/nebo sémantická spojení“ (Bartmiński 2016: 23). Nástrojom pre popis týchto stereotypov je kognitívna definícia, ktorá podáva „společensky a kulturně sdílenou a jazykově ukotvenou znalost o tomto předmětu, včetně způsobu jeho kategorizace a hodnocení“ (Bartmiński 2016: 83). Stereotypné predstavy sú reflektované v jazyku prostredníctvom gramatiky, slovnej zásoby, frazeológie a textov ľudovej slovesnosti (Bartmiński 2016). Z hľadiska významu sa berie do úvahy najmä konotačná zložka významu, ktorá poukazuje na rozličné spôsoby vnímania skúmaného predmetu bežným používateľom jazyka; pri zostavovaní kognitívnej definície dochádza k profilovaniu, v rámci ktorého sa ukazuje „proměna perspektivy a kontextu“, kedy dochádza k zdôrazneniu rozličných aspektov vnímania predmetu (Vaňková 2012: 70). Tieto aspekty, označované aj ako fa-

zety, utvárajú vnútornú štruktúru významu, tzv. definičné vety alebo definičné schémy¹, pričom pre rôzne druhy predmetov či javov existujú rôzne štruktúrne modely faziet; výber a poradie faziet nie je náhodné, ale naopak vyplýva „z vnútornej logiky pojmu“, pričom reflektuje tie vlastnosti predmetu, ktoré sú v danom jazykovom povedomí vnímané ako esenciálne, teda charakteristické pre daný predmet (Bartmiński 2010: 121).

Okrem diferencujúceho socio-kultúrneho rozmeru má ľudské vnímanie sveta aj rozmer kognitivistický; zaoberá sa ním kognitívna lingvistika, ktorá aplikuje poznatky o zákonitostiach ľudskej mysle na mechanizmy fungovania prirodzeného jazyka. Na základe toho môžeme vymedziť univerzálne, utvárajúce hĺbkovú štruktúru nášho kognitívneho systému; ide napríklad o koncepty „tělesnosti, schopnosti myšlení v dimenziách metafory, schopnosti kategorizovať“ (Vaňková et al. 2005: 47). Metaforou ako základným princípom jazyka i samotného ľudského myslenia sa zaoberajú napríklad Lakoff a Johnson, ktorí vo svojej publikácii *Metafory, ktorými žijeme* (2002) poukazujú na kognitívnu schopnosť kategorizovať pojmy do určitých domén, na základe ktorých následne dochádza k prenášaniam významu v rámci mentálneho mapovania. Uvedené skutočnosti vyplývajú z antropocentrizmu, podľa ktorého naše telesné a zmyslové prežívanie predstavuje primárnu poznávaciu a skúsenostnú bázu; z tohto dôvodu sú práve pojmy spojené s ľudským telom frekventovaným zdrojom metafory v jazyku (Vaňková 2012: 65–66).

Keďže cieľom textu je rekonštrukcia jazykového obrazu vlasov v slovenskom jazyku a kultúre, výskumná vzorka pozostáva zo slovenského jazykového a textového materiálu, ktorý spracúvame analyticko-interpretáčnym postupom. Na utváraní jazykového obrazu sa podieľajú nasledovné elementy: spôsob pomenovania predmetu, jeho etymológia; vedľajšie (prenesené) významy, ako aj významy derivátov; frazeologizmy, do ktorých skúmaná lexéma vstupuje a texty ľudovej slovesnosti (Vaňková 2007: 62–63). Pri určovaní etymológie skúmanej lexémy využívame *Stručný etymologický slovník slovenčiny* (SESS). Základné a vedľajšie významy lexémy a jej deriváty pochádzajú z nasledovných slovníkov: *Slovník slovenského jazyka* (SSJ), *Krátky slovník slovenského jazyka* (KSSJ), *Historický slovník slovenského jazyka* (HSSJ), *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (SKMS). Frazeologické jednotky potrebné na určenie konotačnej zložky významu čerpáme z nasledovných publikácií: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii* (FS), *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky* od A. P. Zátareckého (SPPÚ).² Kvôli aktualizácii niektorých jazykových javov využívame aj *Slovník slangu a hovorovej slovenčiny* od P. Oravca (SSHS). Výskumný materiál sme

¹ Pojem definičných schém používa Anna Wierbicka (podľa Bartmiński 2010: 121), pojem definičných viet nachádzame zase u Bartmińskeho (Bartmiński 2016: 91).

² Použité jazykové a textové dáta sú k dispozícii k nahliadnutiu u autorky príspevku, z dôvodu obmedzeného rozsahu kapitoly ich tu neuvádzame v kompletnej podobe.

doplnili o texty ľudovej slovesnosti zozbierané Pavlom Dobšínským: *Prostonárodné slovenské povesti I–III. zväzok* a *Prostonárodné obyčaje, zvyky a povery*. Vzhľadom na cieľ príspevku, ktorý sa snaží poskytnúť ucelený jazykový obraz vlasov, sme do výskumnej vzorky zahrnuli aj také folklórne útvary, ktoré môžeme považovať za súčasť frazeológie; ide o parémie, ako aj o malé folklórne útvary ako hádanky, úslovia či pránostiky (Mlacek, Ďurčo et al. 1995). Frazeologické jednotky a textové dáta spracúvame pomocou analýzy významových profilov, pričom fazety alebo aspekty, ktoré sú určujúce pre ich kategorizáciu, zostavujeme takým spôsobom, aby reflektovali „zkoumané jazykové vedomí“ (Bartmiński 2016: 92). Podľa A. Wierzbickej je pri ich výbere potrebné rozlíšiť vlastnosti vnímané jazykovým spoločenstvom ako esenciálne a neesenciálne (Wierzbicka 1985). Na základe doterajších výskumov³ sme vymedzili definičnú schému pozostávajúcu z nasledujúcich faziet: 1. VZHĽAD 2. UMIESTNENIE, 3. MEDZIĽUDSKÉ VZŤAHY a SPOLOČENSKÉ SPRÁVANIE, 4. KULTÚRNE A SPOLOČENSKÉ ZVYKY, 5. SCHOPNOSŤ PORADIŤ SI V ŽIVOTE, 6. ČINNOSŤ a AKTIVITA ČLOVEKA, 7. CHARAKTER a POVAHOVÉ VLASTNOSTI, 8. MATERIÁLNA SITUÁCIA.

2. Analýza jazykových dát

Pôvod významu lexémy vlas siaha do praslovanského tvaru *volsъ*, ktorý vychádza z indoeurópskeho základu **uel-* vo význame *vlas, chlpy, srst', vlna* (Králik 2015: 663). Skúmané výkladové slovníky zhodne uvádzajú zvyčajné použitie lexémy vlas v pluráli *vlasy*, čomu zodpovedajú aj základné významové definície; 1. *útvary podobné jemným vláknam tvoriace prirodzenú pokrývku hlavy človeka* (KSSJ); 1. *chlpy rastúce na hlave človeka* (SSJ); 1. *útvary podobné jemným vláknam tvoriace prirodzenú pokrývku hlavy človeka* (HSSJ). Uvádzané definície taktiež zhodne poukazujú na umiestnenie vlasov na hlave človeka. Vedľajšie významy v skúmaných slovníkoch zahŕňajú: 2. *srst', chlpy*, 3. *čo pripomína vlasy* (KSSJ); 2. *hovor. chlpy, srst'*, 3. *hovor. niečo pripomínajúce vlasy, podobné vlasom* (napr. *vlasy na kukurici, anjelské vlasy*), 4. *text. srstnatý povrch tkaniny* (SSJ); 2. *chlpy, srst'*, 3. *srstnatý povrch tkaniny* (HSSJ).

Z hľadiska slovtvorby je koreňová morféma *vlas-* alebo jej alternovaná podoba *vlás-* pomerne produktívna. Sokolová, Ološtiak a Ivanová (Sokolová, Ološtiak, Ivanová 2007: 505) v SKMS uvádzajú nasledovné deriváty: *vlásie* ako hromadné označenie pre vlasy, aj zvieracie; deriváty *vlasatý, vlasatosť, vlasato, vlasáč* referujú na bohaté, husté vlasy. Deminutívum *vlások* zdôrazňuje tenkosť vlasu (napr. *tenký ako vlások*) a jeho

---

³ Ide o výskumy I. Vaňkovej (Vaňková 2012: 72–73), A. Wierzbickej (1985), ale aj R. Tokarskeho (1990) a J. Bartmińskeho (1980), pričom posledné dve štúdie sú nepriamo citované z Bartmińskeho (2010).

jemnosť; rovnako aj deriváty *vláskový*, *vlásočnica*, *vlásočnicový* obsahujú príznak tenkosti, keďže podľa KSSJ ide o úzku rúru či cievu s najmenším priemerom. Evidujeme aj augmentatívum *vlasisko*. Na základe vonkajšej podoby s vlasom vznikol derivát *vla-sec* – pevné (umelé) vlákno ako súčasť udice (KSSJ). Z hľadiska umiestnenia vo vlasoch vznikli *vlásenka* aj *vlásnička*, slúžiace na úpravu účesu. Adjektívum *vlasový* v zmysle týkajúci sa vlasu nachádzame napríklad v spojeniach *vlasový korienok*, *vlasová čiara* a pod. Adjektívum *bezvlasý* referuje na človeka bez vlasov, príslovka *navlas* slúži na vyjadrenie miery presnosti. Registrujeme početné deriváty poukazujúce na farbu vlasov či – v jednom prípade – ich dĺžku, napríklad *plavovlasý*, *zlatovlasý*, *šedivovlasý* a ďalšie.

3. Konceptualizácia vlasov v slovenskej frazeológii a vo vybraných textoch ľudovej slovesnosti

Skúmané frazeologické jednotky (ďalej len FJ) a textové dáta sme roztriedili do niekoľkých kategórií podľa uhlov pohľadu, z ktorých možno na vlasy nazerať. Prvá kategória vyobrazuje vlasy z profilu vzhľadu; vo väčšine prípadov sú z vnímateľných vlastností zachytené tie, ktoré sú nejakým spôsobom nápadné a odlišujú sa od toho, čo je spoločnosťou vnímané ako bežné, normálne či akceptovateľné. V analyzovaných dátach sú časté referencie na červenú či ryšavú farbu vlasov, ktoré sú asociované s ohňom: *Má vlasy ako oheň* (FS: 32), *Hlava mu horí* (SPPÚ: 89). Okrem červenej farby môžu uvedené FJ v kolektívnom vedomí implicitne poukazovať na ďalšie vlastnosti, ktoré sú považované za typické pre oheň; ide napríklad o príznak živelnosti či nebezpečenstva, ktorý je reflektovaný vo FJ *Má červené vlasy, je srditý* (FS: 32; SPPÚ: 92) či *Človek ryšavý a barnavý málokedy dobrý* (FS: 32; SPPÚ: 91). Uvedené frazémy obsahujú aj hodnotiaci aspekt, pričom dochádza k prieniku s fazetou charakteru a povahových vlastností človeka. Negatívne emocionálne zafarbenie majú červené vlasy aj v ľudovej piesni: *Mala som frajera sedmorakej krásy: pehavý, rapavý, s červenými vlasmi* (SPPÚ: 51). Červená farba vlasov však nemusí byť vnímaná výlučne negatívne. V Dobšinského rozprávke s názvom *Černovlasý princ* (Dobšinský 2008b) predstavujú práve červené vlasy spoločensky žiaducu vlastnosť, pričom princ s čiernymi vlasmi je vylúčený zo spoločnosti. Z kontextu vyplýva, že nejde ani tak o konkrétnu čiernu farbu, ako skôr o prípad outsiderstva, opozície my – oni (Pajdzińska 2007). V rámci analyzovaných FJ sa nachádza niekoľko referencií na čierne vlasy: *Má vlasy (čierne) ako havran (ako uhoľ, ako žúžol)* (FS: 32). Popri červenej a čiernej farbe sa niektoré FJ viažu aj na plavé vlasy: *Má vlasy ako ľan. Má vlasy ligotavé ako zlato. Má vlasy, akoby ich pozláttil* (FS: 32). Prirovnávanie k zlatu má pozitívnu konotáciu, čo pozorujeme aj v Dobšinského povestiach; identifikovali sme početné referencie na zlaté vlasy u kladných hlavných postáv – ide najmä o mladé a krásne ženy alebo o deti, často dvojčičky. V prípade *Zlatovlásky*

(Dobšinský 2008a) je zlatá farba vlasov včlenená aj do osobného mena a názvu rozprávky, čo spolu s repetitívnymi časťami textu zvyšuje frekvenciu výskytu skúmanej lexémy. Vo väčšine prípadov sa zlatá farba vlasov spája s vlastnosťami ako krása a dobro. Zlaté vlasy môžu slúžiť aj ako prvok rozprávkovosti prostredníctvom číselnej symboliky – hrdina má za úlohu získať tri zlaté vlasy od čarodejných bytostí⁴. V jednom prípade si hrdina večer svieti zlatým vlasom darovaným od sestry – asociácia zlatej farby so svetlom či Slnkom sa taktiež podieľa na utváraní pozitívnej konotácie zlatých vlasov⁵.

Biela, sivá alebo šedivá farba vlasov je spojená s plynutím ľudského života. Šedivosť vlasov je často vyjadrená nepriamo, prostredníctvom prirovnania, napr. *Je šedivý (sivý) ako holub. Je biely ako jabloň* (FS: 32; SPPÚ: 90). Evidujeme aj FJ, prirovnávajúce človeka k zvieratú, čo evokuje negatívne hodnotenie: *Šedivie od uší (ako somár)* (SPPÚ: 90). Aj v ďalších FJ nachádzame hodnotiaci aspekt, pričom šedivosť môže byť vnímaná kladne práve v súvislosti so starnutím – v minulosti bol starý človek vážený kvôli vekom nadobudnutej múdrosti: *Kde sú šedy, tam sú vedy* (SPPÚ: 31). Múdrosť u šedivého / plešatého človeka môže byť vyjadrená aj inverzne: *Sprostá hlava neplešivie, nešedivie* (FS: 32; SPPÚ: 92). V súvislosti so šedivením evidujeme aj prejav rodovej nerovnosti, vyjadrujúcej nepomer možnosti vydať sa v pokročilejšom veku u muža a u ženy: *Skôr sa ožení slamený mládenec, než sa vydá strieborná dievka*⁶ (SPPÚ: 48). Proces šedivenia je spájaný aj s trápením, napr. *Preto si nedám vlasom ošedivieť!* (SPPÚ: 573), prípadne slúži na vyjadrenie pomaly plynúceho času: *Mohol tam ošedivieť od dlhej chvíle* (FS: 85). Ďalším prejavom starnutia je už spomenuté strácanie vlasov, ktoré je tiež často vyjadrené nepriamo: *Má holú hlavu ako koleno* (FS: 31; SPPÚ: 89). *Hlava ako dziňa holá* (SPPÚ: 89), *Má vlasov ako žaba* (FS: 32, SPPÚ: 90). V jednom prípade je plešatenie zobrazené negatívnejšie ako šedivenie: *Dobrý človek šedivie a šelma plešivie* (FS: 32; SPPÚ: 92).

Pri vyobrazení vzhľadu vlasov evidujeme početnú skupinu frazém s negatívnym hodnotením, referujúcich na strapatosť, napr. *Vlasy mu stoja ako jež(k)ovi (ako klince, ako škuty). Jeho vlasy týždeň nevideli hrebeň* (FS: 32). Oproti tomu evidujeme len jedno kladné hodnotenie učesaných vlasov: *Uhladila hlavičku ako makovičku* (FS: 32, SPPÚ: 89) a jeden prípad, v ktorom má táto vlastnosť skôr negatívnu konotáciu: *Je ulízaný ako mačka* (FS: 32). Tiež sme zaregistrovali posmešné FJ poukazujúce na strih vlasov, ako napríklad *Je ostrihaný na rajnicu. Je ostrihaný na ježka* (FS: 32), prípadne na typ vlasov:

---

⁴ *Plavčík a Vratko čo osúšajú slzy sveta* (Dobšinský 2008b).

⁵ *Zlatovláska* (Dobšinský 2008a).

⁶ Pozn. autora (A. P. Zátareckého): *Strieborná dievka — zostarené dievča, so šedivými vlasmi* (SPPÚ: 75).

Kučeravý ako baran. Má kučeravé vlasy, je vrtkavej mysle (FS: 32), pričom posledná uvedená FJ v sebe zahŕňa aj element hodnotenia povahovej črty.

Vzhľad vlasov ako najfrekvencovanejší aspekt ich jazykového obrazu sa prejavuje aj vo vzniku prezývok: „červenovlasého prezvú liškáňom, lysého lyšiakom lebo holým, neučesaného kostrákom i strapáňom“ (Dobšinský 2007⁷). Vznik prezývok a mien na základe netypických čŕt môžeme sledovať hlboko do minulosti – ako uvádza J. Krško, „Slovania pred prijatím kresťanstva používali jednomennú sústavu, pričom me-no bolo utvorené z apelatíva (všeobecného podstatného mena)“ – utvárajú sa tak mená ako Vlas (r. 1138); v tomto prípade ale ide o „dnešné rodné (krstné) meno“, avšak vplyvom kresťanstva sa začala používať dvojmenná sústava, v ktorej prímeno „bližšie charakterizovalo a identifikovalo jedinca“ (Krško 2004: 212–213). Podľa M. Majtána sa mnohé priezviská vyvinuli práve z rodných mien alebo z uvedených prímen (Majtán 2018: 11). V databáze slovenských priezvisk⁸ z roku 1995 tak nachádzame napr. Priezviská ako Vlas / Vlasová, Vlasatá / Vlasatý, Vlasáč / Vlasáčová; najvýraznejší príznak hanlivosti nesie priezvisko Sedmivlasová, ktoré sa v skúmanej databáze vyskytovalo len raz, pričom u pôvodného nositeľa/nositeľky tohto mena zrejme išlo o posmešné označenie riedkych vlasov.

Na rozdiel od predchádzajúceho profilu vzhľadu je fazeta umiestnenia vlasov zastúpená menším počtom FJ, ktoré indikujú miesto rastu vlasov najčastejšie prostredníctvom zastúpenia vlasov lexémou hlava: *Hlava strapatá ako šopa (ako strecha, ako riečica, ako rešeto, ako kopa, ako hora, ako bôr)* (FS: 32), pričom sem spadajú aj prípady absencie vlasov: *Hlava ako dziňa holá* (SPPÚ: 89), *Má holú hlavu ako koleno* (FS: 31; SPPÚ: 89). Ďalšie nepriame FJ odkazujú na miesto, kde sa vlasy nevyskytujú: *Z dlane vlások nevytrhneš* (FS: 52). Priamo na polohu vlasov referujú v podstate iba slovníkové definície; tento jav, ako aj zámena vlasy-hlava možno vysvetliť tým, že vedomie o umiestnení vlasov na hlave je natoľko samozrejmé, že nie je potrebné naň priamo poukazovať.

V rámci tretej kategórie sme vyčlenili FJ, týkajúce sa medziľudských vzťahov. Najpočetnejšie sú FJ, zobrazujúce konflikt či spor, najmä fyzického charakteru: *Skočili si do vlasov* (KSSJ⁹; SSJ¹⁰), *Hneď človeku do vlasov letí* (SPPÚ: 398) a ďalšie. Rôzne varianty a frekvencovaný výskyt týchto FJ dokazuje, že ide o ustálený a stabilizovaný

⁷ Ukážka je citovaná z publikácie *Prostonárodné obyčaje, zvyky a povery* (2007), kapitola IV. *Život rodinný, domáci a pospolitý*. Dostupné z: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/158/Dobsinsky_Prostonarodnie-obycaje-zvyky-a-povery (2023-03-04).

⁸ Databáza, obsahujúca údaje z r. 1995, bola vytvorená z publikácie P. Ďurča et al.: *Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku* z r. 1998. Databáza je verejne dostupná na Slovníkovom portáli Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

⁹ https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2023-02-20).

¹⁰ https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html (2023-02-20).

stereotyp. Významovo opačným prípadom sú FJ, vychádzajúce z tenkosti vlasu – vlastnosti evokujúcej minimálnu mieru; tieto FJ vyjadrujú absenciu ublíženia: *ani vlas sa mu na hlave neskrivil* (KSSJ¹¹) a ďalšie. Opätovne môžeme vidieť ustálenosť tohto spojenia na základe existencie rôznych variantov.

Ďalší profil vyobrazuje kultúrno-spoločenský aspekt spolužitia Slovákov, ich kultúrne zvyklosti, vieru, presvedčenia či povery. U Dobšinského (2007) aj u Zátureckého (2018) nachádzame referencie na manželstvo, v ktorých pozorujeme napr. kultúrne zvyklosti týkajúce sa žien a ich prechodu z dievotva do manželstva. Zatiaľ čo u mladej, nevydatej ženy sú za ideál krásy považované dlhé vlasy: *Mladosť a krása, vlasy do pása* (FS: 28; SPPÚ: 89), u Dobšinského nachádzame opisy strihania vlasov po svadbe (Dobšinský 2007). U Zátureckého sa stretávame tiež s vyjadreniami, ktoré nepriamo poukazujú na negatívnu skúsenosť žien v manželstve: *Radšej by som si bola šedivý vrkoč zapletala. Radšej by som si bola tri vlasy zapletala* (SPPÚ: 58). Zvyk, že žene sa po svadbe ostrihali vlasy, totiž nepriamo naznačuje, že žena s vrkočom, navyše šedivým či riedkym (*tri vlasy*) – teda v pokročilom veku – je stále slobodná; takéto vyjadrenia narúšajú stereotypný, negatívny obraz nevydatých žien, ktoré boli hanlivo prezývané starými dievkami, a namiesto toho sa k slovu dostáva ženská perspektíva. O pozícii žien v patriarchálnej spoločnosti vypovedá už spomenutá FJ *Skôr sa ožení slamený mládenec, než sa vydá strieborná dievka* (SPPÚ: 48), ako aj pôvodne protiľudové príslovie *Dlhé vlasy, krátky rozum* (FS: 32; SPPÚ: 89), ktoré vzniklo za čias feudalizmu, kedy poddaní muži nosili dlhé vlasy; neskôr sa asociácia dlhých vlasov a krátkeho rozumu začala používať namiesto označenia nižšieho spoločenského statusu na posmešné označenie žien a dehonestáciu ich rozumových schopností (SPPÚ: 122). Predmet záujmu predstavujú aj deti, o ktorých v minulosti vznikali rôzne povery: *Do siedmeho roku deťom vlasy nestryhaj: bys jim rozumu neukrátil. Narodzenča s dlhými vlasmi na hlave: skoro umre; s vlasmi na rukách: bohaté bude* (Dobšinský 2007¹²); tiež sú prítomné referencie na nadprirodzené bytosti: *Čert nespí, podaj mu vlas, uchytí ťa celého* (SPPÚ: 496).

Ďalšou fazetou je schopnosť človeka si v živote poradiť, ktorú uvádza aj Tokarski (podľa: Bartmiński 2010: 122). Ide najmä o hraničné životné situácie so zdôraznením okolnosti krajnej miery, napríklad: *Život jeho visel na vlase* (SPPÚ: 116), *na vlase obstálo* (SSJ¹³). Uvedené FJ využívajú tenkosť vlasu ako jeho základnú vlastnosť,

---

¹¹ https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2023-02-20).

¹² https://zlatyfond.sme.sk/dielo/158/Dobsinsky_Prostonarodnie-obycaje-zvyky-a-povery (2023-03-04).

¹³ https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html (2023-02-20).

pričom táto znalosť umožňuje vznik FJ žartovného charakteru: *Iba o vlas som schybil! Ale pozdĺžky* (SPPÚ: 609).

Profil aktivity, činnosti (Tokarski, podľa: Bartmiński 2010: 124) opisuje vzťah človeka k práci, pričom prevládajú negatívne hodnotené vlastnosti, napríklad lenivosť: *Do roboty ako za vlasy a do jedenia akoby páčil* (SPPÚ: 256). *Vlasy mu opuchli. Vlasy ho bolia* (FS: 59; SPPÚ: 261), ale aj vykonávanie zbytočnej činnosti: *Vlas okresáva* (SPPÚ: 335), *Hľadá vlasy po plešine* (SPPÚ: 365). Na druhej strane, schopnosť vykonať nejakú činnosť tak, ako je očakávané, obsahuje kladné hodnotenie; na vyjadrenie miery presnosti slúži lexéma *navlas* – podľa KSSJ ide o hovorovú príslovkú v zmysle *úplne presne, celkom*. Znovu ide o využitie tenkosti ako vlastnosti samojediného vlasu. V rámci frazeológie evidujeme nasledovný príklad: *Hodiny, (tie) idú na vlas ani voš. (Na vlas – presne)* (SPPÚ: 553, 565). Pomerne častý výskyt lexémy *navlas* registrujeme v Dobšinského povestiach; ide najmä o spojenia typu: *navlas vykonať (niečo)*, *navlas spraviť (niečo)*, *navlas zachovať (niečie slová)*, *navlas poslúchnuť niekoho* a ďalšie (Dobšinský 2008a, 2008b, 2008c).

Fazeta charakteru a povahových vlastností nahliada na vlasy z perspektívy vnútorných vlastností človeka, napríklad tvrdohlavosti: *Ani o vlas neustúpi. Nepopustí (neustúpi, nepohne sa) ani o vlas (ani o mak, ani o máčny máčik)* (FS: 45) či lenivosti, ktorá bola opísaná v sekcii týkajúcej sa pracovnej činnosti človeka, pričom sem môžeme zaradiť aj FJ *Ide ta (z nechuti), akoby ho za vlasy ťahali* (SPPÚ: 394). Prejav individualnosti, jedinečnosti človeka nachádzame vo FJ *Každý vlas rôzne sa ježí* (FS: 79). Koncept slobodnej vôle vyjadruje FJ *Pánboh nikoho za vlasy do neba neťahá* (SPPÚ: 354). Ďalšie FJ znázorňujú morálny postoj človeka, najmä jeho tendenciu posudzovať druhých ľudí – *Má vlasy na zuboch* (SPPÚ: 395),¹⁴ *Nenechal na ňom ani vlasa dobrého* (SPPÚ: 437), *Nieto na ňom ani vlasa dobrého* (SPPÚ: 507), ako aj rôzne skutočnosti: *to je za vlasy pritiahnuté* v zmysle zveličené, skreslené, násilné, nepravdivé (SSJ); pretrvávajúce tejto FJ potvrdzuje aj jeho variant v SSHS: *pritiahnúť za vlasy* v zmysle prehnáť, zveličiť, prestreliť (Oravec 2014: 284).

Vnútorne prežívanie človeka súvisí aj fazeta duševné stavy a vnútorne prežívanie; identifikovali sme FJ vyjadrujúce pocity ako hanbu: *začervenal sa až po konččky vlasov* (SSJ), strach: *vlasy mu dupkom vstávali, vlasy sa mu ježia* (FS: 51) a zúfalstvo: *Dobre, že si vlasy netrhal od zúfania* (SPPÚ: 470). Spojenie *vlasy (niekomu) dupkom (v)stávali* evidujeme aj v analyzovaných Dobšinského povestiach (Dobšinský 2008a, 2008b, 2008c). V SSHS sme identifikovali subštandardné vyjadrenie vo význame mať

---

¹⁴ Podľa Zátareckého (2018) ide o opis človeka, ktorý aj na najmenšej veci nájde zádrapku (SPPÚ: 410).

strach, báť sa, ktoré odráža dynamiku jazyka: *(ani) zastrúhaný vlas sa do prdele / riti / zadku nezmestí / nevojde / by sa do riti / zadku nezmestil / nevošiel* (Oravec 2014: 284).

Fazeta materiálnej situácie využíva početnosť vlasov na vyjadrenie kvantity v abstraktných rovinách ľudského života. Na jednej strane FJ označujú nedostatok peňazí prostredníctvom vyobrazenia holohlavosti, napr. *Nemá ani vlasa svojho* (SPPÚ: 284), pričom nachádzame aj prirovnania k miestam, kde sa vlasy nevyskytujú: *Má ten peňazí ako žaba vlasov* (SPPÚ: 249). Prirovnávanie peňazí k vlasom korešponduje s už spomenutou poverou, že dieťa, ktoré sa narodí s vlasmi na rukách, bude bohaté (Dobšinský 2007). Na druhej strane je chudoba vyjadrená aj prostredníctvom vyobrazenia veľkého množstva dlhov: *Dlžen toľko, že nemá vlasov toľko. Má viac dlhov ako vlasov na hlave* (SPPÚ: 284).

Do samostatnej kategórie sme vyčlenili FJ, ktoré nespádajú pod žiadnu z identifikovaných faziet, napriek tomu však vypovedajú o rôznych stránkach života človeka, a teda sa podieľajú na utváraní celkového jazykového obrazu vlasov; FJ *Od kapusty vlasy bolia* (SPP: 304) sa týka stravy, FJ *Nemoc prichodí klasom, odchodí vlasom* (SPPÚ: 109) opisuje priebeh choroby človeka – prichádza rýchlo a odchádza pomaly, pričom význam je založený na odlišnej hrúbke klasu a vlasu. Rovnaký princíp sme identifikovali aj pri FJ, v minulosti používanú ženami na priadkach, keď bola priadza nerovná: *Kde vlas, kde klas. – Miesty vlas, miesty klas* (SPPÚ: 207). Pranostika *Kúria, až vlasy vijú* (SPPÚ: 525) referuje na teplo v príbytku. FJ *Ako za vlasy, ako za pasy* (FS: 73; SPPÚ: 469) vyjadruje rezignáciu (podľa FS) alebo porovnanie nešťastia (podľa SPPÚ). Evidujeme aj rôzne hádanky, založené na prenášaní významu, napríklad o mrkve, ktorej vňať je prirovnávaná k vlasom: *Sedí pani v chládku, v červenom kabátku, a vlasy má na slnci* (SPPÚ: 754); obdobná hádanka vznikla aj o cibuli: *Sedí panna v chládku v červenom kabátku, vlasy sú jej na dvore* (SPPÚ: 748). V ďalšej hádanke, opisujúcej človeka, sú vlasy metaforicky nahradené slovom háj: *pod hájom čely* (SPPÚ: 779).

4. Záver

V tejto kapitole sme poskytli pohľad na konceptualizáciu vlasov v slovenskom jazyku. Jazykové a textové dáta analyzovali z viacerých uhlov pohľadu. Výsledky analýzy ukázali, že z hľadiska početnosti je profil vonkajšieho vzhľadu najviac zastúpený, čo svedčí o jeho dôležitosti v povedomí nášho jazykovo-kultúrneho spoločenstva. Vo všetkých kategóriách sme zaznamenali tendenciu zameriavať pozornosť na tie prvky či javy, ktoré obsahujú negatívne hodnotenie; ide zrejme o prirodzenú kategorizačnú tendenciu človeka vyzdvihovať tie aspekty skutočností, ktoré sa odlišujú od toho, čo je v spoločnosti

vnímané ako bežné či „normálne“. Pri fazete vzhľadu sú do istej miery príznačné vlasy červenej farby, ktoré sú asociované s nebezpečenstvom a s negatívnymi povahovými rysmi ich nositeľa. Šedivé vlasy a plešatenie u človeka poukazujú na proces starnutia, pričom šedivenie zároveň indikuje múdrosť človeka – ide o kultúrne podmienený jav. Analyzované dáta zahŕňajú široké spektrum oblastí zo života človeka, počnúc osobitosťami viažucimi sa na jednotlivca, jeho vzhľad, charakter, duševné prežívanie, ako aj jeho vzťah k práci či materiálne zabezpečenie. FJ so somatizmom vlas / vlasy slúžia aj na opisy spoločenského života a medziľudských vzťahov (výrazná je inklinácia k posudzovaniu a hodnoteniu druhých), ako aj kultúrneho dedičstva prostredníctvom povier, zaužívaných zvykov a tradícií. V mnohých prípadoch vstupuje do popredia funkcia vlasu, vyjadrujúca kvantitu či mieru presnosti, ktorá tvorí základ metaforického prenášania významu na abstraktné koncepty. Na základe uvedených zistení môžeme konštatovať, že vlasy predstavujú dôležitý aspekt jazykového obrazu ľudského tela, pričom sa v jazyku manifestujú nielen ako cieľ, ale aj ako prostriedok na vyjadrenie rozmanitých sfér ľudského života.

Summary

The research paper deals with the linguistic picture of hair in the Slovak language and culture. The research is realized within the field of cognitive ethnolinguistics. The main goal is to delineate how hair is conceptualized by Slovak speakers. The methodological approach is based on the analysis and interpretation of language and textual data (mainly phraseology) to provide a holistic picture of hair and its perception from different angles. Method of profilation is employed to identify stereotypes which constitute the linguistic picture of hair and to show how they manifest in language.

Literatúra

- Bartmiński, J.** Úhel pohľadu, perspektiva, jazykový obraz sveta. Prel. Beneš, M. *Studie z aplikované lingvistiky*. 2010 (1/1), s. 111–130.
- Bartmiński, J.** *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016.
- Dobšinský, P.** *Prostonárodní obyčaje, zvyky a povery*. Zlatý fond denníka SME 2007. Dostupné z: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/158/Dobsinsky_Prostonarodnie-obycaje-zvyky-a-povery (2023-03-04).

- Dobšinský, P.** *Prostonárodné slovenské povesti (Prvý zväzok)*. Zlatý fond denníka SME 2008a. Dostupné z: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/585/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Prvy-zvazok (2023-03-04).
- Dobšinský, P.** *Prostonárodné slovenské povesti (Druhý zväzok)*. Zlatý fond denníka SME 2008b. Dostupné z: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/531/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Druhy-zvazok (2023-03-04).
- Dobšinský, P.** *Prostonárodné slovenské povesti (Tretí zväzok)*. Zlatý fond denníka SME 2008c. Dostupné z: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/389/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Treti-zvazok (2023-03-04).
- Ďurčo, P. et al.** *Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku*. 1998. Dostupné z: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=priezviska> (2023-02-20).
- Habovštiaková, K., Krošláková, E.** *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeologii*. Bratislava: Veda, 1996.
- Kačala, J., Pisárčiková, M., Považaj, M. (eds.)** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, 2003. Dostupné z: https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2023-02-20).
- Králik, Ľ.** *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2015.
- Krško, J.** Vplyv pohanstva a kresťanstva na formu vlastných mien našich predkov. In: *Pohanstvo a kresťanstvo*. Bratislava: Chronos, 2004, s. 211–216.
- Lakoff, G., Johnson, M.** *Metafory, ktorými žijeme*. Brno: Host, 2002.
- Majtán, M.** *Naše priezviská*. Bratislava: Veda, 2018.
- Majtán, M. et al. (eds.)** *Historický slovník slovenského jazyka z r. 1991–2008*. Bratislava: Veda. Dostupné z: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=hssj> (2023-02-20).
- Mlacek, J., Ďurčo, P. et al.** *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul, 1995. Dostupné z: http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia/ (2023-02-20).
- Oravec, P.** *Slovník slangu a hovorovej slovenčiny*. Praha: Maxdorf, 2014.
- Pajdzińska, A.** Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“. In: Saicová Římalová, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: UK, 2007, s. 27–44.

Peciar, Š. (ed.) *Slovník slovenského jazyka z r. 1959–1968*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. Dostupné z: https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html (2023-02-20).

Sokolová, M. et al. *Slovník koreňových morféme slovenčiny*. Prešov: FF, 2007.

Vaňková, I. *Nádoba plná řeči (Človek, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007.

Vaňková, I. et al. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

Vaňková, I. Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky.
In: Vaňková, I. (ed.) *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: Karolinum, 2012, s. 63–77.

Wierzbicka, A. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma, 1985.

Záturecký, A. P. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran, 2018.

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0